

**ЕВФЕМІЗМИ ТА ІНШІ ВИДИ СЕМАНТИЧНИХ ЗРУШЕНЬ
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ І ФРАЗЕОЛОГІЇ**

У статті розглядаються дискусійні питання мовної політичної евфемії як у динаміці, так і на синхронному зрізі. Суспільно-політична лексика і фразеологія, джерелом якої є табу в конвенціональній сфері комунікації, простежується на матеріалі різних мов (східнослов'янських і романо-германських). Автор торкається також проблем подальшого дослідження суміжних з евфемією і табу лінгвальних явищ у сфері політики і суспільного життя.

Суспільно-політична лексика формувалася на базі різних джерел: у термінологічному українському вокабулярі, з одного боку, функціонують лексеми виразно локального характеру: східноукраїнські, західноукраїнські (галицькі), слова традиційного вжитку в давньоукраїнській актовій мові, а з другого боку, наявні запозичення інтернаціонального характеру – з російської, німецької, польської та інших мов. Тому не дивно, що до складу української термінологічної лексики ще в XIX столітті входило чимало русизмів, що часто мали старослов'янське джерело, наприклад, самовластіє, користолюбіє, підданство, отчестволубіє, право, безправність та інші.

Суспільно-політична лексика в обох мовах поступово стабілізувалася, конкретизувалася, набуваючи щораз більшої системності. Утворення суспільно-політичних, юридичних, військових термінів мало не випадковий характер, а переважно регламентований, модельований. Політичні словники фіксують найрізноманітніші семантичні зрушення, трансформації, які відбувалися в усному і писемному мовленні, в тому числі й евфемізацію мовлення.

Питання про політичні евфемізми й досі залишається дискусійним. На цьому аспекті доцільно зупинитися докладніше.

До політичних евфемізмів деякі лінгвісти відносять такі лінгвальні вияви інакомовності, в яких відображаються соціальні погляди носіїв мови, її інтенції, вербальні стратегії тощо. Політичне інакомовлення та евфемія справді мають спільні риси. До них можна віднести соціальну детермінованість їх утворення у мові, бінарне протиставлення паралельних найменувань, прагнення до "завуальювання" поняттєвого компоненту в семантиці слів. Деякі лінгвісти (І. Р. Гальперін, А. М. Кацев) вважають, що термін "політичні евфемізми" охоплює назви понять, які створено з метою перекичування фактів, зокрема, суспільно-політичних [1: 18; 2: 58].

Безперечно, аналізуючи евфемізми, необхідно пам'ятати, що табуюванню підлягають не самі по собі поняття, а тільки їх прямі найменування. Евфемізми у своєму денотативному значенні повинні повністю збігатися з табуйованими словами. Отже, виправдовується теза про те, що політичні евфемізми – це тільки перекичування понять. Однак із цим важко погодитись, оскільки навряд чи можна сприйняти твердження про те, ніби політичні евфемізми своїм денотативним значенням не збігаються з табуйованими назвами понять чи з будь-якими найменуваннями, що потребують "завуальювання" або заміни. Водночас немає сумніву в тому, що політичні евфемізми більше ніж інші види евфемії наближаються до криптології та інших видів інакомовлення.

Складність розмежування політичної інакомовності та політичної евфемії полягає в тому, що паралельні найменування, які наводяться в ролі прикладів евфемізмів у політичній лексиці, семантично позитивні за своєю внутрішньою формою або за новим матеріальним втіленням на відміну від описових політичних виразів, які можуть мати будь-яке емоційно-експресивне забарвлення. У подібних випадках для розмежування евфемії та інакомовлення як такого залучається додатковий екстралінгвістичний фактор – соціальна значущість і негативність або позитивність похідного поняття на основі загальноприйнятих соціальних оцінок.

Різна прагматична настанова двох видів інакомовлення відповідно викликає різні трансформації семантики слів. Щодо політичної інакомовності, то заміни в ній можливі як у плані перекичування похідного поняття, так і щодо його матеріального оформлення, тобто можливі зміни плану змісту і плану вираження, наприклад: країни народної демократії; соціалістичний табір; соціалістична інтеграція; соціалістична співдружність; холодна війна.

До політичної інакомовності можна також віднести і вираз державна машина, що походить ще від Гоббса (1588-1679), який у своєму творі "Левіафан" (1651) порівнює основні складові елементи держави з деталями машини. Пізніше за аналогією були створені політичні вирази адміністративна машина та військова машина (англ. – war machine).

В евфемістичних переосмисленнях слів та виразів основне поняття залишається незмінним, модифікується лише його мовне вираження. Прикладом цього можуть бути евфемістичні вирази, які позначають поняття "капіталізм". Більшість слів та виразів, якими

позначається це поняття, – це кальки з англійської мови: система вільного підприємництва (англ. – system of free enterprising); економічний гуманізм (англ. – economic humanism); масове суспільство (англ. – mass society); відкрите суспільство (англ. – open society) та інші.

З часів появи роману Джека Лондона (1876-1916) "Залізна п'ята" виникла загальна назва промислових магнатів американського суспільства; вживається цей вираз також у значенні "капіталізм" або "імперіалізм".

Спостерігаючи структуру евфемізмів у складі політичної термінології, можна зробити висновок, що політичні евфемізми утворюються на базі різних національно-негативних характеристик денотата; вибір характеристики залежить від прагматичної мети. Неоднозначність, неоднаковість значень висловів мови політики пояснюється існуванням різних ідеологій. У випадку евфемізації мовних одиниць можлива емоційно-позитивна оцінка негативних денотатів. Наприклад, політика демократичних перебудов, яка проводилася М. С. Горбачовим у Радянському Союзі, спочатку сприймалася позитивно; такі терміни, як перебудова, демократизація, гласність, мали цілком позитивний заряд.

Деякий час Радянський Союз проводив політику, яка викликала появу певних слів та висловів, що позначали процеси та явища, що відбувалися в країні. У політичній термінології інших держав відповідно виникали слова та вирази, які виконували відповідну оцінну функцію. Не дивно, що велику частку їх складає евфемістична лексика. У такий спосіб виник евфемістичний вираз залізна завіса. Залізна завіса, яка відділяла театральну сцену та сусідні приміщення від зали для глядачів у протипожежних цілях вперше була застосована у Франції, в Ліоні, наприкінці 80-х років – на початку 90-х років XVIII століття [3: 116]. Упродовж наступного століття цей запобіжний засіб став обов'язковим під час побудови театрів. Майже одночасно з виникненням технічного терміну "залізна завіса" в мовах деяких європейських країн розвинулося і його переносне значення. Спочатку вираз вживався з метою позначення психічної ізоляваності людини. Під час першої світової війни цей вислів потрапив у публіцистику. Ним почали позначати політичну ізоляваність країни, політичні та ідеологічні бар'єри між народами тощо. Стосовно Радянського Союзу цей вираз уперше вжив Геббельс у статті "2000 рік", яка була надрукована в журналі "Das Reich" від 23 лютого 1945 року. Геббельс стверджував, що СРСР відгородить залізною завісою східну та південно-східну Європу від інших країн, якщо переможе у війні. Уінстон Черчілль у промові у Вестмінстерському коледжі в місті Фултоні, 5 березня 1946 року стверджував, що "від Штетина на Балтиці до Трієсту на Адріатиці на континент опустилася залізна завіса" [3: 116; 117]. У радянській публіцистиці цей вираз вживався на позначення намагань реакційних сил капіталістичних держав завадити поширенню правди про Радянський Союз та країни колишнього соціалістичного табору. Радянський Союз, як і до нього Російська імперія, активно впливав на розвиток соціально-політичних, економічних, культурних та інших процесів у світі. Це, крім іншого, призвело до появи значної кількості евфемізмів найрізноманітнішого змісту. Вдамося до відповідних прикладів явищ цього плану.

Міжнародний жандарм – таку не досить приємну назву отримала Росія в середині XIX століття. Очевидно, причиною виявився ступінь впливу Росії на політичний та економічний розвиток інших країн. Після Другої світової війни цей вираз в СРСР почав уживатися щодо американського імперіалізму, хоч фактично роль жандарма виконувала правляча верхівка СРСР (придушення угорської революції в 1956 році, втручання Варшавського договору в Чехословаччину, демократичні процеси інших країнах "соціалістичного табору").

В'язниця народів – вираз, який характеризує царську Росію з її політикою пригноблення неросійських народів. Походить вираз з висловлювання Адольфа де Кюстина (1790-1857) – французького письменника і мандрівника.

Квасний патріотизм – іронічний вираз, який позначає вперту, туповату прихильність до дрібниць національного побуту. Вирази квасний патріотизм і квасний патріот поширились з 20-х років XIX століття як характеристики реакційних поглядів осіб, які підміняють любов до рідної країни впертим прихильництвом до її застарілих форм життя та побуту.

Наведені приклади свідчать про те, що не завжди назва негативного політичного явища замінюється назвою з позитивним забарвленням (наприклад, "в'язниця народів"). Тому можна зробити припущення, що дисфемізація, негативізація денотата властива й політичній термінології.

Не тільки східні держави та пов'язані з ними назви явищ, процесів, що мали міжнародний вплив, набули відповідних завуальованих номінацій. Такі явища, як імперіалізм, колонізація, шовінізм, фашизм виникли на Заході. У сусільно-політичній термінології для назв цих і близьких до них реалій витворились певні евфемістичні описові вирази. Наведемо приклади вживання деяких з них у конкретному контексті:

"И всплыли бы преступления интернационал-социализма, которые могли ошеломить мир на много веков. И открылось бы, что интернационал-социализм творит не меньшие злодеяния, чем его кровавый брат национал-социализм, что оба они вполне достойны нюрнбергской скамьи: "Тут

композиції інтернаціонал-соціалізм і націонал-соціалізм вжиті відповідно замість назв політичних укладів соціалізму в СРСР та фашизму в Німеччині [4: 25]

Існує чимало евфемістичних замінів щодо таких явищ; можна припустити, що такі евфемізм-замінники увійшли до складів різних мов. Наприклад, в "Кратком политическом словаре" знаходимо таке евфемістичне, на наш погляд, сполучення слів, як теория домино [5: 104, 401]. Цей термін уживається в пресі для позначення політичних, економічних, соціальних змін в одній країні або регіоні. Такі зміни призводять до адекватних чи подібних змін у сусідніх країнах. Евфемістичність виразу "теория домино" полягає в тому, що він вживається як аргумент проти прогресивних змін у так званих "третіх країнах" або ж спрямований проти національно-визвольної боротьби за незалежність; цим терміном-евфемізмом у недалекому минулому виправдовувалась політика так званого імперіалістичного втручання в справи інших держав. До речі, вирази треті країни або країни третього світу можна також вважати евфемістичними, оскільки вони вживаються для назв країн з низьким розвитком промисловості, господарства, а також з низьким рівнем економіки та культури. Уряди деяких таких країн іноді називають маріонетковими урядами або маріонетковою владою, тому що їх розвиток залежить від дій урядів інших держав, які негласно керують, спрямовують їхні дії. Країни третього світу в Радянському Союзі іноді називали молодшим або меншим братом. Цей вираз походить з Євангелія [6: 12] описово позначаючи тварин; а в недалекому минулому він уживався стосовно людей низького соціального стану.

Наведемо ще кілька прикладів: "Фахівці – скажімо так – дугих цифр, по-місцевому – надуванчики". Як бачимо, так інколи висловлюються про неправдиву статистику. Ще один приклад стосовно цього поняття:

"Комітети народного контролю просто намагаються виправити допущені помилки, позбутися того баласту в середовищі народних дозорців, який утворився внаслідок ... гонити за дугую цифрою." [7: 2].

Особливої уваги заслуговує дуже частотний за використанням евфемістичний вираз жовта преса. У 1895 році американський художник-графік Річард Ауткоулт вмістив у кількох примірниках нью-йоркської газети The World серію фривольних малюнків з гумористичним текстом. Головними персонажем малюнків був хлопчик у жовтій сорочці. Незабаром інша американська газета New York Journal почала друкувати серію аналогічних малюнків. Між цими двома газетами виникла суперечка за право першості на "жовтого хлопчика". У такий спосіб виник вираз жовта преса, який уживається на означення дешевої, брехливої чи непристойної преси. Існують також вирази схожі за змістом із виразом "жовта преса", наприклад, пінкертоновщина – низькопробна, "бульварна" література з детективним змістом; клей та ножичі – вираз, який характеризує літературні твори, що побудовані на плагіатах, скомпоновані з чужих матеріалів; цей вираз вживається також у значенні так званої "халтурної" праці низькопробних журналістів. Навряд чи можна вважати евфемізмом вираз щоста держава (зараз "четверта влада" – після законодавчої, виконавчої і судової), який уживається із значенням "преса". Цей вираз не має евфемістичного навантаження, функція заміни чи "завалювання" назви негативного поняття йому не притаманна; на наш погляд, це приклад соціально-політичної інакомовності.

Золота молодь – так називали багату буржуазно-дворянську молодь, що витрачала батьківські гроші, вела безтурботне життя. Цей вираз походить від назви паризької контрреволюційної молоді. У просторіччі сьогодення це поняття набуло ще одного синонімічного позначення – мажори – дисфемістичного за змістом.

Зубри – назва реакційних представників курського земства в російській опозиційній пресі (близько 1907 року). Царський уряд охороняв їх як рідкісні екземпляри в Біловезькій Пущі, звідки й пішло це прізвисько.

Політичній термінології притаманні всі процеси, які відбуваються і в інших лексичних шарах мови. Тому не диво, що зі зникненням деяких суспільно-політичних реалій зникають і їх назви або ж вони набувають додаткового значення (евфемістичного, дисфемістичного, какофемістичного, іронічного тощо) і використовуються в мовленні ситуативно. У мові народів колишнього Радянського Союзу цілеспрямовано вводилися своєрідні "псевдотерміни" з онтологічним змістом: реальний соціалізм, соціалістичний вибір, злиття націй, інтернаціональний обов'язок, розвинений соціалізм, соціалізм із людським обличчям, гласність, перебудова тощо. Більша частина з них вживається й дотепер з іронічно-евфемістичним змістом для позначення реалій явищ, які існували нещодавно. У політичній термінології відбуваються процеси неологізації або семантичного оновлення застарілих слів чи словосполучень: телеміст, ваучер, спільний європейський дім, регульований ринок. Спостерігається тенденція до так званої "карнавалізації" мовлення. Наш час особливо характеризується зміною "мовленнєвого одягу" [8: 51]. Наприклад, численні перейменування державних установ: міністерство – департамент; школа – ліцей – гімназія – коледж; контора – офіс

і т.ін. Мовні процеси семантичного переосмислення відбуваються інтенсивно. Можна стверджувати, що деякі з політичних неологізмів уже сьогодні набули додаткового забарвлення.

У системі семантичних зрушень суспільно-політичної лексики і фразеології вважаємо доцільним виділити евфемістичні заміни, які стосуються військової термінології. Військові евфемізми виникали за різних часів. Про їх виникнення можна говорити паралельно з історією військової справи. Наприклад, в епоху середньовіччя скандинавські воїни – *берберки* – виявляли надзвичайну хоробрість у битвах, воювали без зброї, з оголеним торсом (норвезькою "*бер серке*", звідки й походить назва). Секрет хоробрості берсерків доволі швидко перестав бути таємницею, тому евфемізм *берсерки* проіснував недовго; його функцією було приховування таємниці їх хоробрості, швидкості та раптовості у бойових діях.

Танк – це евфемізм, утворений для позначення бойових машин, також за короткий час позбувся своєї евфемістичності, ставши загальноживальним терміном. Військово-політичними термінами-евфемізмами можна вважати такі словосполучення, як *скорочення лінії фронту*, *еластичний фронт*, *рухлива оборона*, які вживалися представниками німецького командування з метою приховування необхідності відступу в роки Другої світової війни.

До евфемізмів нерідко відносять паралельні криптологічні найменування, які спрямовані на відмежування від загальноприйнятої системи найменувань. Специфічна особливість кодованих, шифрованих найменувань у так званих "таємних мовах" сприймається як табу для необізнаних учасників комунікації. Функція криптологічних найменувань полягає в прагненні зберегти таємницю комунікативного змісту – на відміну від евфемізмів, конвенціональність яких визначається зрозумілістю широкими соціальними групами. Тим-то до військових евфемізмів навряд чи можна віднести шпигунські паролі, прізвиська агентів, шифровані документи тощо. Вираз *п'ята колона*, на нашу думку, можна вважати евфемізмом, оскільки він уживається для позначення тієї групи людей, які займаються певним видом діяльності, про яку не прийнято говорити відверто, прямолинійно. Проте ця назва зрозуміла майже всім членам будь-яких комунікативних шарів у сучасному суспільстві. Вона не має нічого спільного з "таємним мовленням". Раніше так називали шпигунів, диверсантів, шкідників, які підтримували контрреволюційних франкістів у роки боротьби з ними Іспанської Республіки (1936-1939). Вираз належить іспанському генералові Емілію Мола, який командував контрреволюційною армією.

Військові евфемізми, звісна річ, з'являються і в наш час. Зокрема, чимало подібних заміन з'явилися в роки війни в Афганістані.

Назву *Чорний тюльпан* у роки "афганської" війни дістав військовий вантажний літак, який з "центру" постачав військові вантажі, перевозив військовослужбовців, медикаменти тощо. На зворотньому шляху цим літаком відправляли поранених та загинувших, через що за ним закріпилася така сумна назва [9: 7].

Іноколи причиною політичної евфемії стає дипломатична ввічливість. "Міжнародна ввічливість" є цілком термінологічним поняттям, яке позначає юридично встановлені правила та норми, яких дотримуються в міжнародній практиці. Види дипломатичної ввічливості якнайрізноманітніші; вони стосуються мовлення, поведінки, одягу, різноманітних церемоніалів тощо. Правилами дипломатичної ввічливості пояснюються певні форми початків і, особливо, кінцівок дипломатичних документів [10: 9]. Необхідно відрізнити евфемістичні заміни від так званої назви "компліментарної" та "етикетної" лексики, наприклад, від форм привітання – *Ваша Високість*, рос. *Ваше превосходительство, господин, пан, сер* тощо – від деяких мовних форм дипломатичних документів (наприклад, особових нот, вербальних нот) і т. ін. Функція евфемізмів полягає в завуальованості, приховуванні негативних реалій, в тому числі й у галузі міжнародних відносин. Форми дипломатичної ввічливості вживаються з метою вираження поваги на основі взаємності або за бажанням держави, яка їх застосовує. На відміну від евфемізмів, формули дипломатичної ввічливості не бувають ситуативними, контекстуальними чи оказіональними. Деякі з них мають сталий міжнародний характер.

Ще однією причиною політичної евфемії може слугувати цензурна заборона (військова або дипломатична таємниця).

Власні назви деяких країн, міст, підприємств, військових частин та осіб замінюються буквами або їх назвами. Наприклад: *N /ен/, NN /ен-ен/, №-ський /енський/, місто Ікс, Ігрек, Зет/*. Можуть також застосовуватись описові вирази типу *одна сусідня держава, один дипломатичний представник* та інші.

Отже ми розглянули основні причини утворення, функціонування політичних евфемізмів, а також їх зникнення та перетворення у нейтральні слова чи описові вирази. Слід відзначити досить велику кількість одиниць у цьому лексичному шарі. Потрібно відрізнити політичні евфемізми від криптології та інших видів інакомовлення. Вартим уваги є також питання про політичні евфемізми як такі і визначення подібних мовних одиниць як спробу перекутити політичні факти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языке, 1958. – 459 с.
2. Кацев А. М. Эвфемия в современном английском языке. Опыт социолингвистического описания. – Канд. дис. – Л.: ЛГПИ имени А. И. Герцена, 1977. – 20 с.
3. Аушкины М. С. и М. Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. – М.: Художественная литература, 1987. – 526 с.
4. Суворов В. День "М". Когда началась Вторая мировая война? – Черкассы: Інлес, 1994. – 272 с.
5. Краткий политический словарь. – М.: Изд-во Полит. лит., 1980. – С. 104.
6. Ренан Е. Життя Ісуса. // Людина і світ, №10. – 1990. – С. 12.
7. Радянська Україна. – 30 січня, 1988. – С. 2.
8. Розанова Н.Н. Речевые одежды Москвы // Русская речь. – № 3, 1994. – С. 50-51.
9. Барковский В., Измайлов А. Русский транзит (повесть). – СПб., 1992. – 173 с.
10. Иссерлин Е. М. Лексика и фразеологія современных дипломатических документов. Материалы к курсу "Стили русского языка". – М., 1966. – 15 с.

Матеріал надійшов до редакції 13.04. 2009 р.

Януш О. Б. Эвфемия и другие виды семантических сдвигов в социально-политической лексике и фразеологии.

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы языковой политической эвфемии как в динамике, так и на синхронном срезе. Социально-политическая эвфемия, источником которой является табу в конвенциональной сфере коммуникации, прослеживается на материале различных языков (восточнославянских и романо-германских). Автор касается также проблем дальнейшего исследования смежных с эвфемией и табу лингвальных явлений в системе политики и общественной жизни.

Yanush O. B. Euphemia and Other Kinds of Semantic Progress in Social and Political Lexics and Phraseology.

The article puts under discussion problematic questions of lingual euphemia in dynamic aspect and at synchronous consideration. Taboo in conventional sphere of communication, which is the source of social and political euphemia, is observed on material of different languages (Eastern-Slavonic and Romanic-Germanic). The author touches upon problems of further investigation of adjacent lingual concepts to euphemia and taboo in the system of politics and social life.